

Juris Leimanis

Mustlased
Läti metsades,
taludes ja laatadel

Juris Leimanis 1938. a

Juris Leimanis

Mustlased
Läti metsades,
taludes ja laatadel

EKM TEADUSKIRJASTUS
Tartu 2022

Originaali tiitel: Čigānu rakstnieka Jura Leimaņa Čigāni Latvijas mežos,
mājās un tirgos

Tõlkija: Hannes Korjus

Värsside tõlge: Contra (Margus Konnula)

Toimetaja: Inge Annom

Keeletoimetaja: Kadri Tamm

Roma keele konsultant: Anette Ross

Veterinaaria-alane konsultant: Reet Herm

Kujundus ja küljendus: Pille Niin

Projektijuht: Risto Järv

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital, Läti Kultuurkapital
ja Läti Autorite Ühing.

© „Zinātne“, 2005

© Māra Vīksna, sissejuhatus, 2005

© Eesti Kirjandusmuuseum, 2022

© Eva-Liisa Roht-Yilmaz, Anette Ross, järelsõna, 2022

ISBN 978-9916-659-03-8

Trükk: Tallinna Raamatutrükikoda

Sisukord

Sissejuhatus	7
Leksis uurib ajalugu	23
Tabor Kēbiši-isa metsas	32
Sõit hobuselaadale	43
Mustlaste kirik jõekaldal	58
Söömaaeg haljendavas mõisas	67
Buzgise talveloss	73
Vana Billa muinasjutud	85
Hobusetõhter Penta	95
Otila pulmad	105
Üks päev Dande majas	122
Elavad pildid	131
I Gorskis – see vinge kalamees	131
II Mustlaste vägimees Rič	134
III Bimbars	137
IV Parunihärra mustlastel külas	139
Lejniekside kuusikus	143

Mustlaste matused	154
Järelsõna	163
<i>Summary</i>	181
Lisad	185

Sissejuhatus

Māra Viksna

Meie rahvad elavad juba sadu aastaid kõrvuti, ent meie vahel on justkui sein, justkui ületamatu tara. Ühed ei taha endale lähemale lasta, teised ei soovi mõista ega teise rahva olemusse süveneda. Tuleb ette arusaamatusi, panetunud seisukohti, kibedust ning isegi elutragöödiaid. Mustlased (romad) on läti folklooris ja kirjanuses väga koloriitsed tegelased, enamjaolt räägitakse nende kohta anekdoote. Anekdoodid on sarnased nii lätlastel kui ka mustlastel endil ning neist vaatab vastu heasüdamlik, nõukas ja tark rahvas.

Minu isiklik kokkupuude mustlastega sai alguse väga varases lapsepõlves, 1950. aastatel pärast Teise maailmasõja lõppu, kui Riias võis neid märgata valjujutuliste puntide ja kirevate rõivaste järgi väikestviisi turuservas „etendusi lavastamas“. Jõnglastel olid seljas ekstra õmmeldud riided, millega tiritamme tehes rahvast pahviks lüüa. Kord kohutas mind trammis, mis Punase Kvadraadini¹ sõitis, ühe mustlase suurest kotist „välja jõllitav“ oinapea. Teine kord oli veelgi dramaati-

1 *Sarkanais kvadrāts* (lt). Tegemist oli kummivabrikuga, mis asutati 1924. aastal. Esialgselt kandis see nime AS Baltic India Rubber Company Quadrat, hiljem kuni 1940. aastani Kvadrāts. 1940. a anti vabrikule nimi Sarkanais kvadrāts. Ettevõtte õigusjärglane AS Kvadrāts likvideeriti 1999. aastal. Hoone asub Riias Latgale eeslinnas, nn Kengaragsi naabruskonnas.

listem, kui olin umbes kuueaastasena Ogres ühe sõbraplikaga mestis teab kuhu uidanud ning sattusin tagasiteel metsas nüüdsama maha pandud mustlaslaagri peale. Mäletan hobuseid, koeri ja hulganisti väikeseid lapsi, kes minust – möödaminejast – väljagi ei teinud. Kui aga sain metsaservas isaga kokku, oli ta püha viha täis, sest minu uitamise tõttu olime Riia rongile hiljaks jäänud. Siis kuulsingi, et kas ma ei teadvat, et mustlased varastavat lapsi.

Kuid kõige rohkem mõjutas mind – pere kõige nooremat tütart, kõige süsimustemate juustega – süütu ütlemine: „Sa oled ju mustlaste vankripärast maha kukkunud.“ See ehmatas mind päris ära, et olen võõras, et olen pelgalt haletsusest võetud. Mu vaimusilmas oli sellest isegi maalitud väga konkreetne pilt, kuidas Valdemārsi tänavat pidi sõidab mustlaste hobuvanker (hobused ei olnud toona Riia tänavail veel haruldus), kunstimuseumi vastas kukub sealt välja valge pamp, millest tõuseb silmapilkselt hädakisa, mu emal hakkab beebist kahju, tõstab ta üles ning toob koju.

Argipäeviti Läti Rahvaluule Arhiivi (LFK)² tööle minnes trehvasin mustlastega Riia keskturul. Mulle pakuti maailma parimaid kaupu ning mõnikord taheti saatust kuulutada. Selleks, et mustlased mu silmi ei näeks ega kipuks nende põhjal mulle ennustama, möödusin neist, pea maas. Ainult üks juhtum sundis mind silmad üles tõstma ning mustlasi terasemalt silmitsema.

Pole sugugi harv juhus, kui meie juurde rahvaluule arhiivi astuvad sisse inimesed, kes soovivad tutvuda oma kandi või oma sugulaste või oma rahva pärimusega. Meie juures võib midagi põnevat leida iga lätlane, aga ka liivlane, venelane, valgevenelane, juut, sakslane, leedulane, eestlane, poolakas ja mustlane. Nii tõigi üks lugupeetud mustlane meie juurde noore entusiasti, kes esitles ennast Talsi mustlasprintsina ja tundis huvi Jānis Leimanise kogutud päri-

2 *Latviešu Folkloras Krātuve* (lt). Māra Vīksna kirjutas oma eessõna ajal, mil Läti Rahvaluule Arhiiv asus Läti teaduste akadeemia kõrghoones, mis jääb Riia keskturu vahetusse lähedusse. Praegu asub Läti Rahvaluule Arhiiv Läti rahvusraamatukogus. Edaspidi on M. Vīksna algsete viidete tõlkimisel kasutatud arhiivi lätikeelset lühendit LFK.

muse vastu. „Prints“ väisas meid korduvalt, töötas usinalt, muudkui uuris, ning ühel toredal päeval (28.08.1997), kui arhiivis töötas mitu tudengit ning ruumipuuduse tõttu pidime huvilised koridori istuma panema, jättis ta külalisteraamatusse enda kohta kande, et on Läti Romade Ühingu president, kes kogub materjale raamatu kohta, ning paar telefoninumbrit. Sealjuures pani ta osavalt ja märkamatault pihta kolm vihikut, mis ta oli juba töö ajal peitnud väljapoole arhiivi ruume ning millega ta uhkustas juba järgmisel päeval, püüdes neid müüa kirjandusmuuseumi töötajatele, kuulutades, et tal olevat ühes kohas sada taolist vihikut. Muidugi, osutatud telefoninumbreid polnud olemaski, romade ühing jäi samuti tabamatuks. Mul õnnesus siis telefonitsi kätte saada auväärt Kārlis Rudevičs³ ning pärida, kas ta tunneb seda noort meesterahvast. Mille peale sain kohe vastuküsimuse: „Aga mida ta teilt varastas?“ Tol korral ei suutnud isegi tema meid aidata.

Jaa, mustlastel pole varastamine patt, sest mustlane olevat leevendanud Jeesus Kristuse kannatusi, varastades ühe ristilöömiseks ette nähtud naela.⁴ Me ei suuda sellest legendist abi leida ning meie meelega ja meelegibedus ei lahtu enne, kui neid materjale pole täielikult tagastatud. Kuigi „prints“ lipukiri on „võidelda, et oleksime ehtsad mustlased“ ning võibolla ta elab vastavalt põhimõttele „kui ei võta mina, võtab keegi teine“⁵, varastas ta mitte üksnes rahvaluule arhiivi, vaid eelkõige mustlaste eneste tagant.

Kaduma läinud vara täpsustades avastasin, et puudub 6. vihik kaheksa pika laulu tekstiga, mida oleks saanud analüüsida mustlasmuusika uurijad. Välja olid rebitud tavade kohta käivad lood, sest ära virutati 32. vihik ühes eelmise vihiku lõpuga. Kadus 74. vihik ühes

3 Kārlis Rudevičs – roma kultuuritegelane Lätis (1939–2002). 1996. a avaldati tema kaasautorlusega romade aabits. Osales „Roma-läti-inglise etümoloogia-sõnastiku“ ja „Läti-roma sõnastiku“ koostamisel. 1999. a avaldas Läti Piibliselts K. Rudevičsi toimetatud Luuka evangeeliumi roma keeles. Ta tõlkis roma keelde ka Johannese ilmutusraamatu.

4 Viidatud on rahvusvaheliselt tuntud legendilisele muinasjutule „Kärbes naela asemel“ (ATU 772*).

5 LFK 1389, 21

vanasõnade (lt *sākamvārds*) ja kõnekäändudega (lt *paruna*). Tookord ma mustlaste vastu rohkem huvi ei tundnud ega süvenenud nende folkloori. Alles siis, kui hakkasin huvi tundma Skrunda⁶ vallas elanud inimeste vastu, leidsin juhuslikult Juris Leimanise raamatu „Mustlased Läti metsades, taludes ja laatadel“, mis mind ütlemata lummas. See innustas mind tutvuma autori ja ta raamatu allikatega.

Kaugelt ei tulnud otsida, sest mustlasfolkloori rikkalik kogu, mis kandis numbrit 1389, oli käepärast. Selle oli kogunud tuntud (rohkem või vähem – kuidas kellelegi) mustlaspäritolu Läti kultuuri-tegelane Jānis Leimanis (06.03.1886–09.10.1950), kelle kohta võib mahukat teavet leida Läti konversatsioon-leksikonist⁷ (LKV 22846 ja 22847) – võiks suisa arvata, et märksõna autoril oli võimalik konsulteerida märksõna all käsitletava endaga. Ent kahtlus tekkis juba sünnikoduks märgitud „Skrunda valla Kalna Ģiezēni“ suhtes, misjärel oli öeldud, et „lapsepõlve (kuni 1898) veetis rändava mustlasena“ Kuramaa metsades.

Asjalugu on selline, et samas kandis sündis veel üks silmapaistev Jānis Leimanis (1876–1919), literaat ja raamatukirjastaja, kes oli otseselt seotud 1905. a vabadusvõitluse sündmustega ja luges Aizpute⁸ kirikus ette valitsuse üleskutseid, sakslased vahistasid ta Salduses⁹, teel Jelgavasse¹⁰ lasti ta maha. Literaadist ja raamatukirjastajast Jānis Leimanise kohta on mitmes väljaandes öeldud, et ta „sündis Alam-Kuramaal (lätipäraselt – *Lejaskurzemes*)“, puhuti ka „Skrunda vallas“.

6 Skrunda – linn Lätis Kurzemes (Kuramaal), Skrunda piirkonna keskus. Kuulus varem Kuldīga haldusüksusesse.

7 „Latviešu konversācijas vārdnīca“. Entsüklopeediline 21-köiteline väljaanne ilmus aastatel 1927–1940.

8 Aizpute – linn Lätis Kurzemes (Kuramaal), Aizpute piirkonna keskus

9 Saldus – linn ja piirkond Lääne-Lätis (ajalooliselt Kuramaal)

10 Jelgava – linn Kesk-Lätis, Zemgale piirkonna suurim linn ja ajalooline keskus

Jānis Leimanis (Bernis)

Inese Treimane täpsustatud andmete kohaselt sündis läti päritolu Jānis Leimanis Kalna Ģiezēni talus Sātini¹¹ vallas, mis hiljem liideti Zirni¹² vallaga. Teatavasti kuulus lõviosa Zirni valla territooriumist kunagi Skrunda valla koosseisu. Vististi tuleks Kalna Ģiezēni jätta läti patrioodi sünnipaigaks. Kas on siis võimalik, et kaks Jānis Leimanist sünnivad ühes majas kümneaastase vahega, olemata isegi sugulased?

Mustlane Jānis Leimanis „lõpetas Kuldīga¹³ õigeuskoguduse kooli, käis Aizpute kreisikoolis (maakonnakoolis), mis jäi kehvade olude tõttu lõpetamata. 1915. aastal asutas ja juhtis mustlaslaste hoolekandetegevust, asudes hoolitsema ka nende kultuuriliste vajaduste eest. 1921–1924 süvenes piibliste, 1926–1931 tõlkis selle mustlaskeelde; 1929–1930 oli postiametis ajutine töötaja; 1931–1932 Jūrmala õigeuskirikus kirikuteenija; alates 1933. aastast ajutine töötaja folklooriarhiivis, kogudes mustlaste vaimupärandit. Leimanis asutas 1931. aastal seltsi Mustlaste Sõber (*Biedrība Čigāņu Draugs*), juhtis selle koori“. Niipalju võib kuni 1935. aastani leida andmeid Läti konversatsioon-leksikonist. Muudes entsüklopeedilistes väljaannetes katkeb mustlaste Jānis Leimanise ja ta poja Juris Leimanise

11 Sātini vald asus Kuldīga piirkonna lõunaosas, piirnes Salduse linnaga, Ciecere, Zvārde, Kursīši, Pampāji, Skrunda, Lutriņi, Salduse valdadega. Tänapäeval sellenimelist valda enam ei ole.

12 Zirņi vald – Salduse piirkonna haldusüksus

13 Kuldīga – linn Kurzemes (Kuramaal), Kuldīga piirkonna keskus

elukirjeldus 1940. aastaga, mis paneb mõtlema sõja ajal toimunud võimalikest sündmustest. Mõningaid fakte ja teateid võib saada veel 1930. aastate lätikeelsest ja venekeelsest ajakirjandusest, kus on mainitud, et selts Mustlaste Sõber asus Edinburghi¹⁴ õigeuskoguduse puitkiriku (Jomase tänava otsas) juures asunud väikeses majas, kus Leimanis töötanud valvurina; et mustlased sõitsid kokkuhoiu pärast kooriproovidele voorimehe plaanikuga¹⁵; et Jānis Leimanise noorim poeg Juris (Georgs) valmistub õpetajaks õppima. Ülilühikes-tes retsensioonides hinnati mustlaskoori kontserte.

Üksnes tänu mustlasmuusika uurijale Ieva Tihovskale sain Ventspilsis kokku Leimaniste järeltulijatega ning läbi suurte raskuste Jānis Leimanise elukäigu tõesed andmed. Sugulased jutustasid, et kirik-härrad olevat vana Leimanist väga austanud. Ta olevat isegi osale-
nud Kārlis Ulmanise sünnipäeva tähistamisel, juubilar vaimustunud Leimanise kingitud suurrätikust – see olevat ehtne kingitus rahvalt.

Ent kõige rikkalikumad andmed Leimaniste esivanemate, nende elukäikude kohta sain Jānis Leimanise talletatud mustlasfolkloori kogust. Leidsin sealt sugulaste nimed, nende elukohtade aadresid, välja joonistusid isegi võimaliku Leimaniste sugupuu kontuurid. Mustlasühiskonnas on igaühel oma hüüdnimi või pilkenimi, mille järgi teda teatakse. Mustlased ei mäletagi taoti oma laste ristinimesid, seevastu hüüdnimed kanduvad põlvest põlve. Jānis Leimanis, mustlaskogukonnasisese nimega Berņis, kogus lugusid oma vanaisa, isa ja ema käest. Leimanise vanaisa Ādams uppus oletatavasti 1830. aastal Snēpele vallas Putraimi talukohas hobust ujutades käre-da-voolulisse Putraimi jõkke¹⁶. Hobune keeras selili ning ratsanik jäi vee alla. Väike Andrejs (Adulis)¹⁷, kes oli tol hetkel umbes kümneaastane, karanud kaldal ning laulnud, et isa saapad jäävat nüüd talle.

14 Edinburgh (lt *Edinburga*) oli praeguse Jūrmala linnaosa Dzintari nimi kuni 1922. aastani. Nimi „Edinburgh“ tulenes tõigast, et Vene keisri Aleksander II tütar, kes tihti Jūrmalas („Riia mererannas“) puhkas, abiellus Edinburghi hertsogiga.

15 plaanik e plaanvanker – kahe hobuse veetav suur veovanker

16 arvatavasti Lējējupe jõgi

17 Jānis Leimanise isa. Siin ja edaspidi on sulgudes nime romakeelne variant.

Vanaema Lība oli miniale jutustanud, et Andrejs sündinud „õnnesärgis“¹⁸, „titekinnastega“. Neid „titekindaid“ hoiti lapse õnne tarvis, ömmeldud Adulise palitukrae sisse, aga kui Andrejs oli saanud umbes kümneaastaseks, oli keegi need ära varastanud. Ema tahtnud varga ära needa, aga tuli välja, et vanaema oli juba lapse sündides „õnnesärgi“ ja „titekindad“ pihta pannud, ning neid kasutati omakorda uute „sünnikinnaste“ jaoks.¹⁹ Andrejs elas pärast isa surma oma ema Lībaga Skrunda vallas Laucenieki talus. Enne naisevõtmist rääkisid inimesed tast väga hästi.²⁰

Andrejs Leimanise naine Lība sündis Aizpute kandis, osanud isegi maatöid teha, tema on jutustanud Vecpilsī²¹ vallast „levaltist“ (1880. aasta paiku), need jutud on kuuldud veel enne poja Berņise sündimist. Ta juttudes on mainitud ka Skrunda valla Baltgalvi talu, metsaalust ühe hea peremehe juures. Kui lähtuda sellest, et kõik aastarvud on enam-vähem täpsed, siis Jānis Leimanis sündis, kui ta isa Andrejs (Adulis), kes luteriusust õigeusku üleminekul sai eesnimeks Antons, oli ligikaudu 46aastane, ja ta ema Lība umbes 23aastane.

Jānis (Berņis) abiellus Elizabete (Zette) Gindruga, Dore tütreaga. Elizabete isa oli Apis Didžis, vanaisa – Ernests Didžis (Cunnis), Melnkājīde hõimu vanem – *šero rom*²², kes elas tavaliselt Šķēde²³ vallas

18 Sünni- ehk õnnesärk. Õnnesärgis e lootekotis või lootekoti tükkidega sündisid vähesed beebid. Kui see oli juhtunud, säilitas pere lootekotti kullakaalulise talismanina, valvates seda kiivalt, sest nii ämmaemandad kui muu pereväline rahvas kippus kalliasja pihta panema. „Et keegi võõras õnnesärki varastada ei saaks, ömmeldi see riiete sisse ja kanti kuivatatult kaelas (kui mõnel pere-liikmel seisis ees tähtis asjatoimetus, näiteks kohtuskäik või turuleminek, võttis ta õnnesärgi amuletina kaasa)“ (Postimees 08.05.2004). Vt ka „Latvijas tautas ticējumi II (Lāti rahvauskumused II)“: „Mõnel lapsel on sündides üll „õnnesärk“, mis tuleb hoolega ära pesta ja nagu silmatera hoida, siis on see laps õnnelik“ (nr 16342, lk 1003).

19 LFK 1389, 431

20 LFK 1389, 127

21 Vecpilsī vald asub Lātis Durbe piirkonnas.

22 hõimupealik või vanem

23 Kunagise Šķēde valla alal asusid Sārcene mõis (Gut Sahrzen), Šķēde mõis (Gut Scheden), Zutēni mõis (Gut Suttēn). Praegu sellenimelist valda ei ole.

Purmalji metsas ning sai kohaliku paruniga hästi läbi. Apis ei olnud Dorega abielus, seepärast kandsid kõik lapsed ema perekonnanime. Nende kõige vanem poeg Vilis (Puinis) Gindra oli samuti olnud Leimanisele jutustajaks, elas Liepājas²⁴ Tīklu 11, kus tema sugulased veel tänapäevalgi elavad. Vanal Cunnisel oli viis poega ja neli tütart, ta elas kõikide oma lastega kogu aeg metsas. Kui tütred mehele läksid (Lībast sai Teodorsi naine, Annast Andrejsi naine, Ženest Ļipa ja Pričelise naine, Jūlest Jānītise naine), siis lahkusid kõik isa juurest, sest naine peab mehele järgnema.²⁵ Jānisel ja Elizabetel lihaseid lapsi ei olnud, nad võtsid kasvatada Elizabete õepoja Kārlise ja kaks Jānise surnud venna Andrejsi poega – Jānise ja Jurise (Heinise).

Kuidas algas Jānis Leimanise ja Lāti Rahvaluule Arhiivi koostöö? Võimalik, et Jānis Leimanis tõi 28. veebruaril 1933. aastal Riia lossi²⁶, kus asus rahvaluule arhiiv, paberilehele üles kirjutatud neli esimest mustlaslaulu, ning ta kutsuti ajutiseks töötajaks, kellele maksti kokkulepitud tasu konkreetsete ülesannete eest – mustlasfolkloori kogumine, üleskirjutamine, vastava kogu loomine ning täiendamine. Pärimusekoguja töö peaks olema talletada vahetult jutustaja ettejutustatu või ettelauldu, aga üleskirjutused on tihtipeale tehtud mälu järgi. Jānis Leimanis on alati üles märkinud, millal, kus ja kellelt ta rahvaluulet kuulis, aga kirja pani ta selle rahvaluule arhiivis kohapeal. Ema jutte on dateeritud isegi 1880. ja 1890. aastal, isa jutud on kirja pandud aastatel 1900–1912, naise jutud ajavahemikus 1914–1933. Kõige rohkem on kogus täiesti „värsked“ jutte, mis olid kuuldud 1933. ja 1934. aastal ning mõne päeva pärast arhiivis kirja pandud.

Kõige rohkem jutustajaid on Kuldīga ümbrusest: lisaks Leimanise oma vanematele veel Ans Zavickis, Andrejs Didžis, Ernests (Dūželis) Stepāns, kes jutustavad oma isiklikest üleelamistest. Kleins (Dūdas) ja ta naine Coplīze, Andžis (Melhos) Krauč Čipsi poeg Ventspilsī täna-

24 Liepāja – kõige läänepoolsem linn Lāti edelaosas

25 LFK 1389, 139

26 14. saj ehitatud Lāti suurim konventitüüpi hoone. Riia lossis asuvad tänapäeval Lāti ajaloomuuseum, kirjandus-, teatri- ja muusikamuuseum.

valt, Ieva Fričelise tütar Leimanis (Fričeļa), kes elas hiljem Liepājas Tīklu 11, Lība Sklanda. Salduses elasid vōi olid jutte kuulnud Valdis Paladžis, Žene Zavicka, Kārlis (Kažus) Leimanis, kes kāis 1924. aastal Zvārdes karjas. Jutustajad olid endine jelgavlanna Anna Čīcis, Fraitšise ema; 80aastane Līne Pelc Tukumsist²⁷ Kalna tānavalt jutustas 23. novembril, ent Leimanis kirjutas jutud sinisesse vihikusse 16. detsembril. Tukumsis olid veel Bānis ja Boksis. Veel kohtuti Engures Fricis Krauklisega, Slokas Berhards Sīmanisega (Prūsis), Tukumsist Riiga sōitvas rongis kuulati āra Ernests Jezdovskis (Dore poeg). Ka Riias (*Slokas iela, Beberbeķu iela, Anninmuižas iela*) jātкус jutustajaid: Fricis Jezdovskis (Fričelis), kelle puhul on teisel jutustamiskorral āra mārgitud pilkenimi Punanina (lt *Sarkandeguns*), Ādams Burkevičs ja Aleksis Burkevičs, Dore Narksi tütar, Malvīna (Koča) Marcinkēvičs ja Bernhard (Bacis) Marcinkēvičs, Pēteris (Pēčus) Snuksi poeg, Augusts (Rinas) Sīmanis, (Tona) Kozlovskis, Marija (Mellis) Sklanda. Materjali juurest vōib nāha ka Jānis Leimanise enese aadresse, kus ta elas pārast Jūrmala-perioodi, mil talle olevat kuulunud kaks suvilat.

Jānis Leimanis on vāga korraliku ūmmarguse kāekirjaga taitnud 75 vihikut, lehe ūhel poolel on tekst mustlaskeeles, teisel selle lāti-keelne tōlge. Ainult mahukas teos „Kuramaa, Zemgale, Vidzeme, Eesti ja Leedu mustlaste muistsed tavad ja kombes“²⁸ on lāti keeles. Iga lehe vanasōnale on mōlemas keeles lisatud selgitused, millal, mis puhul seda on kasutatud. Ūks neist vōib vāljendada Leimanise elukreedot: „Tarkus ei ole marjana maast vōtta. Suurte teadmiste omandamine ei kāi kergelt ning teadmistest saadava hūve eest makstakse kallist hinda. Teadmiste mōiste on lai ja ōhuline, teadmisi pole kerge saavutada“²⁹. Paar korda on lāti-keelse tōlke diktaadi jārgi ilusa kāekirjaga ūles kirjutanud keegi rahvaluule arhiivi daamidest, ent sel juhul ei vasta rida reale, nagu Leimanis ise oli alati tōlkides teinud. Vāga liigutav oli leida mustlasfolkloori puudutavate materja-

27 Tukums – linn ja piirkond Kesk-Lātis (ajalooliselt Zemgales)

28 *Kurzemes, Zemgales, Vidzemes, Igaunijas un Lietuvas čigānu senlaiku parašas un tikumi* (lt), pole raamatuna avaldatud.

29 LFK 1389, 178

lide seast lehte arhiivitöötajate nimekirjaga, kus igäühe nime juures oli märkus – proua või preili. Arhiivi ajutine kaastöötaja kartis kellegi poole valesti pöörduda.

Õnnekombel töötas samal ajal rahvaluule arhiivis „intelligentse töötuna“³⁰ noor helilooja Pēteris Barisons³¹, kelle ülesandeks oli dešifreerida fonograafiga salvestatud viise. Tema viisikogu (LFK 1378) sisaldab lisaks Seelimaa (lt *Sēlija*) lauludele 10 Jānis Leimanise ette lauldud mustlaste laulu, mille tekstid on küll mittetäielikud ning ilma tõlketa. Laulude sõnad asusid vististi LFK 1389 käsikirjakogu 6. vihikus.

Paeluv ja huvitav on 479 ühikust koosnev mustlaste hüüdnimede (lt *iesauka*) kogu (neist 163 nime kuuluvad naistele). Hüüdnimesid võidi pärandada üle põlve – vanaisalt lapselapsele. „Läti mustlased on tulnud teadmata kust ega tea pilkenimede³² tähendust. [...] Nii-samuti on neilgi [teiste maade mustlastel] säilinud hüüdnimed, mis pärinevad neist maadest, kust on läbi tulnud ja kus elatud. Meil, mustlastel, pole sellest aimu.“ Sissevaateks mõned mustlaskogukonnas käibel olnud hüüdnimedest (osa neist pilkenimed), järgides Leimanise numeratsiooni.

1) Andulis, 2) Ambis, 8) Apis, 10) Berņis, 12) Baudas, 13) Bango (küürakas), 15) Bāroper (paksmagu), 16) Bacis, 21) Bašno (kukk), 29) Buņģis, 32) Bumba (pall), 33) Burdas, 39) Bācis, 40) Canis, 42) Ciba, 47) Cunnis, 57) Čuknis, 58) Čočos, 62) Dandaro, 68) Didleibis, 70) Deša, 79) Džuka, 86) Frika, 96) Gočos, 108) Haimis, 115) Iršos, 116) Īkšķis, 117) Intos, 121) Jacis, 123) Jaņkelis, 124) Jankos, 129) Jurkantos, 130) Judos (juut), 131) Kālo (must), 138) Kakāļa, 140) Kilo, 141) Krikumos, 151) Kuga, 152) Kuļis, 158) Labis, 160) Leksis, 164)

30 Āsja kõrgkooli lõpetanud töötu Lätis 1920.–1930. aastail.

31 Pēteris Barisons (1904–1947). Läti helilooja ja dirigent. Lõpetas Läti konservatooriumi 1934. aastal nii dirigendi kui heliloojana. Alates 1936. aastast oli Läti konservatooriumis õppejõud.

32 Läti Rahvaluule Arhiivi uurija Māra Vīksna kommentaari kohaselt kasutas Jānis Leimanis ise viidatud kohal lätikeelset sõna *palāma*, mis tähendab pilkenime, kuid Vīksna sõnutsi ei olnud sugugi kõikidel hüüdnimedel pilkavat tähendust.

Lutis, 165) Luitis, 167) Lutelis, 170) Macis, 172) Makulis, 174) Maukinas, 192) Ņaudis, 195) Opis, 197) Papos (vanaisa) 205) Pauļis, 206) Pena, 210) Pekšķis, 216) Picis(as), 217) Pidžos, 229) Racis, 231) Rapsis, 251) Rupelis, 254) Rutkis, 255) Saknis, 268) Svilpis, 269) Sīlis, 275) Šuņis, 278) Tanis, 288) Tovnis, 293) Tataris (tatarlane), 294) Ūcis. Hūudnimed: 2) Babiņa (armsake; vanaema), 4) Biļļa, 8) Bunduļa, 9) Buta, 10) Cana, 14) Ciba, 19) Čaba, 20) Čurka, 27) Eža, 28) Emsa, 33) Fidrika, 35) Gādžori (võõramaalanna), 37) Galviņa, 53) Kaļķis, 71) Kukuļa, 72) Kurna, 81) Lieneļa, 82) Mamiņa, 86) Maciņa, 90) Mamalīda, 93) Mamalis, 94) Mamausis, 95) Memeļa, 97) Meita, 115) Pipiena, 116) Pica, 120) Pinga, 121) Pirpuļa, 160) Vanda, 162) Ruska, 163) Žila (soon).³³ Hūudnimed on kogutud Lātis ja Saksamaal, osa neist on ära tõlgitud, eraldi on ära märgitud ropud nimed ja sõimnimed, nagu Pļirka jt.

500 rahvaluuleteadet kirjutati üles umbes kahe aasta jooksul alates 1933. aasta varakevadest kuni 1934. aasta hilissügiseni, ent Jānis Leimanis tuli Lāti Rahvaluule Arhiivi veel 1938. aastal, ta korras kogutud materjali, kirjeldas seda, klassifitseeris muistendid (lt *teika*), pajatused (lt *nostāsts*), muinasjutud, vanasõnad, kõnekäändud, kombed (lt *tradīcijas*), laulud. Kuhjade viisi on säilinud Leimanise mustandilehti. Kõiki noid üleskirjutusi läbi vaadates tõstatub küsimus, kas keegi on neid ülepea kunagi kasutanud. Jānis Leimanise töö on täiesti sihipärane ja tulemuslik – ta aitas oma kasupojal Juris Leimanisel (25.12.1916–24.05.1973) kirjutada raamatu „Mustlased Lāti metsades, taludes ja laatadel“.

Nii astus 1938. aasta kevade esimesel päikeselisel päeval Atis Freinātsi (1882–1955)³⁴ kirjastuse uksest sisse noor tõmmu meesterahas ja hakkas ülihuvitavalt rääkima juttu kolmest tulijast: esimene olevat ta ise, teine – päike akna taga, ent kolmas – tema kirjutatud teos. Kirjastuse töötajad mõistsid toodud paberipaki sisuga tutvudes, et see on väärt värk. Natuke korrastades, korrigeerides teksti,

33 LFK 1389, 420

34 Atis Freināts oli lāti kirjastaja ja kirjanik.

kutsudes illustreerijaks Kārlis Krauze³⁵ (1904–1942), kellele raamat jäi üheks ta viimaseks tööks enne küüditamist ja surmamõistmist, valmiski Juris Leimanise raamat „Mustlased Läti metsades, taludes ja laataidel“, mis ilmus 1939. aastal.

Juris Leimanis sündis 1916. aasta jõulude ajal Jaroslavlis, kuhu ta vanemad olid põgenikena saabunud, 1921. aastal naasis perekond Lätimaale. Pärast isa Andrejs Leimanise surma sattus Juris juba varases lapsepõlves isa venna Jānis Leimanise peresse. Vana Leimanis mõistis väga hästi hariduse tähtsust ja vajadust ning koolitas oma kasulapsi. Raamatu peategelases Leksis on ühendatud mõlema Leimanise püüdlused ja sihikindlus – koguda ja üles kirjutada mustlasfolkloori ning unistada õpetajaks õppimisest, kuigi teised lapsed selle kavatsuse üle irvitasid.

Juris lõpetas Bulduri põhikooli ning asus 15aastaselt õppima Riia õpetajate instituuti, kus võisid õppida andekad ning väikese õppe-maksu tõttu ka kehvapoolsetest peredest pärit noored. Konkurss oli tavaliselt kümme tüdrukut ja kuus poissi ühele kohale, ent vastu võeti tavaliselt mõlemast soost tahtjaid ühepalju. Oli kaks klassi (õppeharu) – humanitaarkallakuga klass ja reaalkallakuga klass. Paljude Riia õpetajate instituudi endiste õpilaste küsitlemisel selgus, et tõepoolest kõik mäletasid ühte õpetajaks õppinud mustlast. Arturs Sika³⁶ naljatas, et kevade saabumisel, kui päike kirkamaks muutus, olevat mustlane koolist kadunud. Jānis Graudonis³⁷ õppis Juris Leimanisega ühel ajal tema paralleelklassis, isegi sõbrustas temaga.

35 Kārlis Krauze oli läti kunstnik, graafik. 1920. aastatel valmistas Läti linnade ja alevite esimesed 39 vappi, pannes aluse Läti omavalitsuste ühtsele heraldikasüsteemile, samuti valmistas vaskklišeed Läti rahatähtede jaoks. Oli 1930. aastail Läti kunstiakadeemia graafikaõppejõud.

36 Arturs Sika (1913–2008) oli läti pedagoog. Lõpetas Riia õpetajate instituudi 1933. aastal, Läti ülikooli magistrikraad (1992). Mitme matemaatikaõpiku autor.

37 Jānis Graudonis (1913–2005) oli läti ajaloolane, arheoloog. Läti teaduste akadeemia auliige.

Juris olevat olnud väga helge ja huumorilembene poiss humanitaarkallakuga klassist, kõik armastasid ja austasid teda. Jurise klassijuhataja oli väljapaistev isikus – geograafiaõpetaja Jānis Gregors³⁸.

Leimanise napp õppimisaeg Riia õpetajate instituudis oli tingitud õnnetust loost: esimesel või teisel kevadel kutsusid rahvuskassalased Jurise endiga kaasa Madona aastalaadale, aga seal puhkes mustlaste ja teiste vahel lööming. Pärast juhtunut nõudsid politsei ja võimuasutused, et Juris Leimanis instituudist välja heidetaks. Ei aidanud Riia õpetajate instituudi direktori Ludvigs (Ludis) Bērziņš³⁹ palumine haridusministeeriumis, viitamine heale õppeedukusele ning vajadusele, et ka Läti mustlaste esindaja omandaks õpetajahariduse. (Arvatavasti just Ludvigs Bērziņš kokkupuude Leimaniste perega 1930. aastate alguses võis Jānis Leimanist rahvaluule arhiiviga koostööle innustada.)

Juris Leimanis lõpetas Rainise gümnaasiumi⁴⁰. Oma raamatu ilmumisaastal oli ta ajateenistuses Läti armee ratsarügemendis, aga pärast ajateenistust asus õppima Läti konservatooriumi vokaalklassi. Ent sõda pööras kõik segi. Leimanised elasid sõja ajal Talsi kandis Pļāvas, kus neist läks õnnekombel mööda mustlaste holokaust, mis ei halastanud mustlastele Kuldīgas, Tukumsis, Riias. Pärast sõda asusid Leimanised elama Kuldīgasse, kuhu kasuvanemad Bernis ja Zette hiljem ka maeti. Juris lõpetas Liepāja merekooli, hakkas elama Ventspilsis ning töötama laeval. Nõukogude ajal kutsuti teda tihti

38 Jānis Gregors (1893–1944) vahetas Teises maailmasõjas 5. Zemgale kütipolgu komandöri ametikohalt välja Jukums Vācietise, kindral Jānis Kurelise relvaüksuse liikmena lasti Liepājas sakslaste poolt maha.

39 Ludvigs (Ludis) Ernests Bērziņš (1870–1965). Läti Evangeelse Luterliku Kiriku kirikuõpetaja, pedagoog. Läti ülikooli professor (1935), folklorist, luuletaja, religioosete laulude autor.

40 Tegemist on praeguse Riia Rainise keskkooliga. Kool asutati 1927. aastal tollase Läti Vabariigi haridusministri ja luuletaja Jānis Pliekšansi (Rainis) toetusel, algaastail toimus õppetöö õhtuti. Pärast Rainise surma 1929. aastal anti koolile tema nimi (Rainise töölisnoorte gümnaasium). Pärast Läti okupeerimist nimetati gümnaasium ümber J. Rainise töölisnoorte 8. õhtukeskkooliks. 1. augustil 2019. a nimetati kool pärast mitmeid nimevahetusi Riia Rainise keskkooliks.

Georgiks. Ta abiellus Alma Sklandaga, neil oli neli last, kellest üks hukkus väga väiksena. Kõige vanem laps – Pēteris – päris vanaisa mustlaspärase hüüdnime Bernis. Keskmised lapsed olid poeg Kārlis ja tütar Ināra. Juris Leimanis jätkas oma kasuisa alustatud kultuuri-tööd – ta tõi 1960. aastate alguses välja lavastuse mustlaspulmadest, kus löi kaasa ligikaudu 60 osalist. Selle ansambliga tegi ta ringi peale kogu Lätile, käis isegi teistes liiduvabariikides. 1959. aastal laulis Juris (Heinis) Leimanis Alberts Salale⁴¹ ette kolm mustlaslaulu: „Poiss, võta mind ära“ (lt „Nem tu mani, puisēniņ“), „Sa oled mu õnn“ (lt „Tu mana laime“), „Ei maganud ma terve öö“ (lt „Visu nakti negulēju“) – need kõik asuvad Jēkabs Vītoliņši⁴² isikuarhiivis⁴³.

Atis Freināts nimetas Juris Leimanist Läti esimeseks mustlaskirjanikuks. Juris kirjutas nõukogude perioodil veel ühe raamatu oma rahva ajaloo ja elust, ent see kadus kirjastuste või „heategijate“ kätte. Ka Jānis Leimanise piiblitõlked ja kinnisvaradokumendid haihtusid kaduvikku, kui kirjaoskamatu minia need ära põletas.

Mustlaste üks esimesi käske on: pole lubatud valada inimese verd (ainult naist tohib ja on isegi tarvis tümitada). Seepärast ponnistavad mustlased kõigest väest, et kroonust pääseda, selle nimel ollakse nõus isegi parema käe nimetissõrmest ilma jääma. Juris Leimanis suri kurvastusest 56aastaselt, sellesama päeva (24. mai 1973) õhtul, kui saatis sõjaväkke oma noorima poja Kārlise (Kaža).

„Mustlased Läti metsades, taludes ja laatadel“ oli esimene Läti mustlase kirjutatud raamat oma rahva kohta. Selle autor oli haritud, andekas, hea läti keele tajuga noor, kelle romantiseeritud vaade rajanes täielikult konkreetsele mustlaste pärimusele. Paljud mustlasfolkloori kajastavad käsikirjalised lood arhiivis on mahukamad, hargnevamad, piprasemad ja krõbedamad kui Juris Leimanise kirjutatu. Näiteks on raamatus jutt ühest Vidzeme mustlasest Bumbiņšist, kes teeskles saamahimu ajal surnut ning ärkas seejärel oma

41 Alberts Sala oli kooridirigent, muusikaõpetaja.

42 Jēkabs Vītoliņš (1898–1977) oli läti muusikateadlane, muusikakriitik, folklorist, pedagoog.

43 LFK 1790

matusepäeval üles. Selle jutu algallikas on tuvastatav Jānis Leimānise 1934. aasta üleskirjutusest, mis pärineb Alekš Burkevičsi suust, kes rääkis Ērgli vallas asunud Stienesi kõrtsi mustlasest Bumbast ja tolle naisest Hepela Burkevičsist. Nende poeg Antons (Vāle) langes kümneaastaselt varjusruma. Sellele reageerisid kõik sugulased ja sõbrad, avaldasid kaastunnet, tõid kokku rohkesti toidumoonu ja isegi raha. Kui õnnelikud kõik olid, kui poiss matusepäeval üles ärkas! Kümme aastat hiljem (umbes 1908. aasta paiku Valkas) meenutas jälle täielikku vaesusse langenud Bumba kaastunnet avaldante heldust ning otsustas ise mustlaste härdust järgi proovida oma libasurmaga.⁴⁴ Veel tänapäevalgi on matused mustlaste jaoks elu kõige suuremaks ja rõõmsamaks sündmuseks, kui viimaks ometi raskest elust pääsenud inimene võib jumala ette astuda. Matustele peavad kõik kutsutud mehed saabuma vähemalt kümne pooltoobisega, kui aga ollakse sugulane, siis lausa terve kastiga. Ega sest pole midagi, et rikkalikke ande ei jõuta leina ajal ära tarvitada, need kuluvad ära kadunu perekonnale. Viisakam on ülepea mitte matustele tulla, kui teha seda tühjade kätega. Mustlaste elust võib teisi sarnaseid fakte leida.

Käsitletav Läti Rahvaluule Arhiivi kogu (LFK 1389) on mustlaskeele ja mustlaste kirjakeele mälestis, mille eest selle mõistjad peavad hoolt kandma, sest meie arvates on mustlaste kirjakeel ilma oma keelse koolita ohus. Ka folkloori kogumist ja üleskirjutamist tuleks jätkata. Seda tööd suudaksid kõige paremini teha mustlased ise, kes hindaksid, kuivõrd on muutunud elu viimase kuuekümne ja isegi rohkema aasta jooksul, kuivõrd stabiilsed on mustlaste väärtused ja traditsioonid. Mustlasfolklooriga ja mustlaste enestega tutvudes olen saavutanud vaimse tasakaalu ja rahu, sest mõistan, et mustlastel pole võõraid lapsi tarvis, aga endi omi hoiavad nad kui silmateri ega jäta hooletusse.

44 LFK 1389, 384

Minu tänu muusikateadlasele Ieva Tihovskale, keeleteadlasele Ojārs Buššile ja Juris Leimanise sugulastele ning sõpradele – pojale Pēteris Leimanisele, Pēteris Kleinsile, Arturs Dombrovskisele, Alfrēds Širmanisele Ventspilsis.

Tõlkija ning toimetaja tänavad raamatu eestikeelse versiooni ilmutamisel abistanuid: Daniel Edward Allen, Contra (Margus Konnula), Zalina Dabla, Guntars Godiņš, Ave Goršič, Reet Herm, Risto Järv, Raivo Kalle, Kaspars Kovaļenko, Deniss Kretalovs, Janīna Kursīte-Pakule, Farida Lazartšuk, Aado Lintrop, Mare Pētersone, Enn Rand, Beatrise Reidzāne, Eva-Liisa Roht-Yilmaz, Anette Ross, Andrey Saar, Kristi Salve, Veera Saar, Mall Saul, Tiit Siiboja, Renata Sõukand, Ieva Tihovska, Triin Tohver, Antra Upeniece, Lembit Vaba, Māra Vīksna.

Märkuste ja kommentaaride autorid allviidetes: Hannes Korjus, Inge Annom, Reet Herm, Anette Ross, Kārlis Rudevičs, Ieva Tihovska.

Juhul kui pole teisiti märgitud, on tekstis esinevad võõrkeelsed sõnad, fraasid ja laused roma keeles, mis on raamatu autoril kirja pandud läti kirjakeeles.

Väljaandes on romade nimetamisel lähtutud lätikeelsest käsikirjast.

Leksis uurib ajalugu

Tutulis on arukas mustlane. Sai asjast aru ning saatis esmasündinu kooli. Emajutas küll vastu ja hur-

jutas: „Mistarvis mustlaslapsele kool? Kas sa ise ja teised mustlased olete metsades ja laatal halvasti üles kasvanud? Milleks võõraste inimeste käest võõrast õpetust otsida?“

Üks ja teine Tutulise sõber raputas pead: „Meie isaisad polnud koolitatud ning ega meiegi, pojad, saa sellised olla (*Mare dadenge dāda naisis skolota, te ame čāve nin dasāve našti tejovas*).“

Tutulis ei taltunud ning ta sai nõusse elutarga hallipäise vanaisa, kelle käest teised mustlased rasketel hetkedel juhatust ja tuge otsisid. Asi oli seega otsustatud. Naised vangutasid asjata päid ning ajasid

murelikult juttu: „Mustlane on prii nagu pilv taevas ning nüüd tahe-
takse pilv korvi pista. Mis sest välja tuleb? Ega heaga see ei lõppe.“

Mustlasnaiste heietustega on nagu kassi sajatustega, ega neid
taevas kuulda. Mehed otsustasid, nemad teavad! Nii käibki must-
laste juures – mees on pea, naine kõigest händ!

Leksis hakkas kooliteed käima ning õpetusseeme langes viljakasse
mulda. Õpetajad isegi imestasid – on ikka pea antud!

Mustad tähed hakkasid õige pea alevilja kombel Leksise peas ja
meeles vohama. Ei kulunudki kaua aega, kui ta sättis tähti juba sõna-
vihkudesse ning tundis end lugemikus nagu kala vees.

Ning Leksis oli uudishimulik! Ta teras silmade ees ei jäänud
midagi varjule, ta muudkui usutas õpetajaid ja vanu mustlasi.

Õpetajad said alguses Leksise naiivsete küsimuste peale naerda:

„Kas kuu on elus?“

„Kust sa võtad, et kuu elab?“

„No, vaadake täiskuud, tal on nagu inimeselgi silmad, nina, suu.“

„Õpetajahärra, öelge tõtt, kas on õige, mida pikse kohta räägi-
takse? Et see mürin tulevat taevaisa suurest vankrist, millega ta
maailmas ringi sõidab, ning need piksenooled tema hobuserauda-
dest üles löödud tulesädemetest?“

Leksis päris ja usutles veel kaua. Kuulas teraselt õpetajate selgi-
tusi, kogus mõistust, jätkas edukalt õppimist ning jõudis aastate
möödudes ilma viivitusteta põhikooli viimasesse klassi.

„Valmis tudent!“ tundis Tutulis oma esmasündinust rõõmu, kui
too pajatas võõrastest maadest ning luges kõva ja selge häälega aja-
lehte. Nüüd oli Tutulise nainegi uhke.

Leksis ise polnud veel rahul. Mida rohkem õppis, seda rohkem
tahtis teada. Ta mõistis, et põhikool on kõigest pika tee algus, ning
hellitas vagusi lootust edasi õppida. Mõtteis pidas mitu korda plaani,
et küll oleks hea, kui isa aitaks tal õpetajatööni jõuda, mingis ameti-
koolis õppimine poleks samuti paha. Seda võiks ehk isegi saavutada.

Ainult üks asi näris Leksise südant. Tõmmu näoärv, tumedad loks-
juuksed, suured mustad silmad ühes pikkade ripsmetega ning iseloo-
mulik kõneviis ei jätnud kahtlust, et tegemist on mustlase võsuga.

Ei, ei, ega ta ise ei kavatsenudki keelt talitseda ja oma kuulumist vaba metsarahva hulka salajas hoida ning taoti vastas võõraste pärimiste peale uhkelt: „Jaa, olen mustlane!“

Ent need võõraste muiglemised, koolikaaslaste nõökimised hobuste ja lammaste varastamisest tundusid otsekui ta enda pihta visatud kividenä ja ning tekitasid ränka valu. Kõige rohkem kurvastas koolikaaslaste põlglik naer, kui ta oli mõnikord rääkinud oma õpetajaks õppimise kavatsusest. Poisid olid siis end suisa kõveraks naerunud ning Leksise pilkerahaga üle külvanud. Kutsusid teda hobusevaraste õpetajaks. Mustlasest ei saavatkan ülepea õiget õpetajat.

Leksis oli nüüd õnnetu, poiste hoiak alandas teda ning pures nagu puuk südant. Ta kibeles mitu korda õpetajat usutama, ent häbenes ning kartis samu sõnu ja naeru kuulda.

Ent kõik hädad kaovad ükskord ning lõpuks saabus ka päev, mis tõi Leksisele rõõmusõnumi. Kuulnud, kuidas üks õpilane Leksist hobusevaraste õpetajaks nimetas, hurjutas õpetaja süüdlas tunni algul karmilt.

Poiss, Leksisele pilkavalt silma vaadates, seletas õigustuseks, et Leksis tahtvat õpetajaks saada.

„No kas ta ei või siis seda teha? Kas selle pärast peab teist põlastama?“ päris õpetaja.

„Aga ta on ju mustlane!“

„No ja mis siis? Kas mustlane pole inimene? Edasipüüdlikkuse ja tööga võib igauks sihini jõuda. Leksis õpib hästi ja kui ta väga tahab, saabki õpetajaks.“

Leksise tumedad silmad hiilgasid ning ta ise värises rõõmust ning tahtis emmata õpetajat ja tervet klassi. Talle näis, et õpetaja avas raske värava ning juhatas talle kätte teeotsa haljasse mäkke. Ta läheb, ta püüab, õpib ning tõestab, et mustlane võib saada samuti õpetajaks!

„Õpetajahärra, kes need mustlased õieti on, kust nad on tulnud? Me küsisime Leksiselt, kuid ta ei osanud midagi kosta.“

„Mustlased, lapsed, on mitmemiljoniline rahvus, kes on laiali puisutatud paljudesse riikidesse nii Euroopas kui ka Aasias. Kõige rohkem

mustlasi asub Rumeenias, Ungaris, Bulgaarias ja Ukrainas. Teadusmehed teavad rääkida, et muistsel ajal rändasid mustlased välja kaugest Indiast. Nad armastavad priid elu, hoiavad väga omaette ning neid on sajandeid taga kiusatud ja vaevatud. Äsja lugesin ühte raamatut, kus on kirjutatud mustlaste elust muiste. Jutustan nüüd hea meelega ühtteist.

Raske oli neil Saksamaal. Seal anti 1711. aastal välja seadus, mis kuulutas, et kõik mustlased tuleb kaheksa päeva jooksul maha notida, nende vara ära riigistada ja nende naised ja lapsed kristlikesse asutustesse kasvatada anda. Ent tagakiusamine ei olnud sellega lõppenud. Umbes 15 aastat hiljem andis Preisi kuningas Friedrich Wilhelm välja uue seaduse – kogu Preisi kuningriigis tuleb üles puua kõik üle 18 aasta vanused mustlased.

Ungaris elasid mustlased samuti 18. sajandi viimasel poolel üle hirmsaid hetki. Piinariistadega ja piinamisega sunniti neid endid inimsööjateks tunnistama ning piinati seejärel ebainimlikult surnuks.

1500. aasta paiku käskis Hispaania valitsus kõikidel mustlastel 60 päeva jooksul asuda elama linnadesse. Ühtaegu ähvardati kõik vastuhakkajad ja käsu õigeaegselt mittetäitjad riigist välja kihutada. Pealekauba keelati Hispaanias 1633. aastal neil endid mustlasteks nimetada ja mustlaskeeles rääkida.

Rumeenias peeti mustlasi muistsetel aegadel riigi, kloostrite ja härrade orjadeks.

Prantsusmaalt kihutati vanal ajal mustlased mitu korda kahjutegevate hulkuritena minema.

Ent see oli muistsel ajal. Nüüd on palju muutunud. Mustlased on sajandite jooksul üle elanud raskeid tagakiusamisi ja kannatusi, näidanud end tugeva, karastatud ja sitke rahvana, kes hakkab nüüd muutuma ja pürgib üha rohkem hulkuvast eluviisist loobumise poole. Maades, kus neid on kõige vähem taga kiusatud, on mustlased juba ammu kohaliku rahvaga kokku kasvanud, patriootiliselt meelestatud ja täidavad korralikult kodanikukohustusi. Nii olevat Rumeenias. Ka Bulgaarias on nad hulkuva elu maha jätnud, olevat väga usinad ja toimekad oma elus.

Mõnedes maades teatakse mustlasi kui osavaid katelseppi, korralikke seppi, loomakauplejaid ja hobuseparisnikke. Mustlased on tuntud ka heade muusikutena, mustlannad – tantsijate ja koorilauljatena. Neil olevat ka omad kirjanikud, heliloojad, on asutatud isegi mustlaste teater. Toimunud on rahvusvahelised mustlaste arutelud. Ühesõnaga, mustlasrahvas on harujõena suubumas suurde inimkonna kultuurijõkke, ühes sellega kaovad loodetavasti varsti etteheited hobusevarguste ja inimeste röövimiste kohta, mida praegu tihti kuuleme, kui mustlastest räägitakse.

Sellega, lapsed, ei taha ma sugugi öelda, et kõik mustlased on nüüd ja alati inglid. Igal rahval on omad paharetid. Ent silmitsege nurmesid! Ainult lohakile jäetud põldudel kasvab kahjulik umbrohi, ent kui puhtad ja õitsvad on piinliku hoolega hoolitsetud viljapõllud! Nõnda on ka rahvaste ja inimestega. Asjata olete Leksist pilganud. Kas te ei pannudki tema püüdlikkust tähele?“

„Sa, Leksis, õpi vaid, saad meheks, võid oma rahvusvendigi aidata!“

Õpetaja sõnu kuulates värisesid Leksise käed ja jalad rõõmust, suu oli pidevalt lahti ning silmades, näis, lõõmasid mustad leegid.

Sellest päevast alates hakkas Leksis veelgi usinamalt õppima ning suure visadusega küsitlema vanu mustlasi mustlaste elu kohta muistse ajal Lätimaal. Keegi ei osanud kosta, millal mustlased olid Läti- maale saabunud, ent Leksise hallipäine vanaisa mäletas sõjajärgsetest aegadest siiski päris palju ning pajatas neist meelsasti. Leksis kuulas, kõrv kikkis, ning kirjutas õpetajast innustunult kõik tähtsama üles.

Lätimaa mustlashõimude vanemad harud on, nagu näha, Kura- maal. Kõige silmapaistvamad – Stulbais Miķelisest lähtunud hõimuharu – mustlaspäraselt Korore Miķeli, Kālējsid (Kovaļsid)¹, Melnkājsid (Kāle pīred), Šķēpised ja Tomkised. Stulbaisite hõimuisa Miķelis oli väga tark ja rikas mustlane. Elas Kuldīga maakonnas. Keskeas kaotas nägemise ning pälvis seitsaadik hüüdnime Stulbais² Miķelis. See

1 Siin ja edaspidi on esitatud hõimu lätikeelne ja sulgudes selle romakeelne nimi.

2 Māra Vīksna on sõna *stulbs* (ME III 1102, 1103; EH II 594) puhul märkinud, et selle vananenud tähendus on (nagu Juris Leimanisel) ka 'pime'; nüüdislāti keeles tähendab see lolli, rumalat.

nimi kandus üle ka tema järglastele. Sellest hõimust pärines kuulus Läti mustlaspealik ehk *šero rom* (mustlaste tabori kõige rikkam ja arukam) Luttis ja piibli mustlaskeelde tõlkinud Jānis Leimanis³.

Luttis elas Salduses, kus talle kuulus viis maja. Ta naine, lätlanna Liene, kositi Allažist⁴, Zvejade perest. Luttisel sündis abielust 4 poega ja 3 tütart. Oma lapsed pani ta kooli. Luttise lapselapsed elavad veel praegugi Salduses, kus neil on kinnisvara. Luttis oli väga õiglane ja usuharras mustlane, vara üle valitsemiseks ja mitmesuguste majanduslike vajaduste õiendamiseks oli ta käsutuses mitu alluvat. Neist olid 4–5 *dinar*'id ja täpsustamata arv *piskar*'eid.

Dinar tähendas mustlastele umbes sama, mis saksa mõisnikele kubjas, ent sõnaga *piskar* tähistati mustlaste keeles orja.

Šero rom lähetas *dinar*'id hobuselaatadele mustlaste käitumist silmas pidama, *dinar*'i kohuseks oli teatada *šero rom*'ile igasugusest jamast ja ülekohtust. Süüdlased otsiti hiljem üles ning toodi *šero rom*'i ette. Tähtsamatel puhkudel kutsuti siis kokku mustlaste kohus – *romano sondos*. Kohtumeesteks olid lisaks *šero rom*'ile kutsutud ka kõik kodus viibivad *dinar*'id ning 4–5 ümberkaudset jõukat mustlast.

Süüdlasele mõisteti tavaliselt ihunuhtlus, ent harvad ei olnud ka juhused, kui kannatanu kasuks mõisteti rahatrahv. Kui süüdlane ei olnud võimeline trahvi ära maksma, siis määrati ta sunniviisil *šero rom*'i *piskar*'iks ning ta pidi tegema kõiki määratud töid seni, kuni trahv sai tasa teenitud. *Šero rom* maksis selle raha kannatanule. Pärast karistuse ärakandmist tõrjusid mustlased *piskar*'i endi keskelt välja ning kihutasid mustlaslaagrist minema.

Mustlaste *šero rom* Luttis pidi mitmeid kordi ütleva oma sõna ka paariheitmisasjades ning ülekohtu kõrvaldama. Taolised „lābikatsumised“ korraldati tavaliselt kõrtsides. Pealik kuulas eelnevalt kaebuse hoolikalt ära ning kutsus mingil päeval välja süüdlasest nooruki ja kannatanud tüdruku ning muidugi ka mustlaslaagri teisi mustlasi. Ta korraldas nooruki arvel vägeva joomingu ning peo lõpus tegi teatavaks, et just joodi ära nooruki kosjaliigud. Kui nooruk ei olnud

3 käesoleva raamatu autori kasuisa

4 Allaži – küla Kesk-Lätis Sigulda piirkonnas

rahul ning tõrkus vastu, siis käskis Luttis oma *dinar'*itel ta pikali maha paisata ning nooruk sai nõndanimetatud lapsepiitsa. Šero rom piitsutas ise oma piitsaga poissi, kuni see pealiku otsusega soostus ning kohustus hüljatud pruuti armastama ja temast lugu pidama.

Šero rom'i juurde tulid kaebustega ka sellised õnnetud armastajad, kelle vanemad olid paariheitmisele vastu olnud. Ka sellistel juhtudel oskas Luttis pea alati aidata, muutes ebaõnne õnneks.

Mustlaste kohtuasjad, paariheitmist puudutavad õigusemõistmised ja muud taolised kaebused toimusid salaja, välismaailm ei tohtinud sellest kõigest midagi teada saada. Seepärast teised teavdki mustlaste iseäralisest elust nii vähe, pole sellest kuulnudki.

Kuramaal oli väga kuulus šero rom Didžus, kes elas Grobiņas⁵. Didžus oli väga tarmukas ja uhke meesterahvas. Tema kohta räägiti imeasju. Ta olnud väga rikas ja armastanud piiritult hobuseid. Ta lemmikud ei söönud mitte tavalisest puukünast, vaid erilistest hõbenõudest. Jahedate ja vihmaste ilmadega mähkis ta oma hobused siidi ja kullaga läbitikitud hobusetekkidesse. Ainult hobuste kabjad jäid katmata. Raske öelda, kui palju on selles jutus tõtt, ent mustlased usuvad tõsimeeli, et nii tõepoolest oligi.

Kalējsite (Kovaļsite)⁶ hõimu kauged eellased polnud hobuste paritamiseга tegelenud. Leiba teenisid nad sepatõõga ning seepärast oligi nende nimeks Kalējs. Metsataborites nad tavaliselt ei elanud. Mõisnikud hoidsid neid kui häid meistrimehi oma mõisalosside aedades, kus nad saksemaid töid tegid.

Kalējsi sugu kandis alati kaasas väikest lõõtsa ja peeneid ametiriistaid. Nad oskasid valmistada kõlarikkaid kortsmoonikuid, imetoreid vähke ning mitmesuguseid mängukanne mõisnike rõõmuks. Vähke tehti vasest koos iseäraliku asjandusega, mis pani vähi üleskeeratult nagu elusast peast roomama. Toona olid sellised asjad suureks harulduseks. Parunid maksid selle eest hästi. Mustlaste seas teati Kalējseid (Kovaļseid) rahumeelsete inimestena.

5 Grobiņa – linn Lāti edelaosas

6 It *kalējs* ja roma *k kovaļs* – 'sepp'

Kuramaa kõige suurem mustlashõim oli Melnkājs (Kāle pīre)⁷. Pole teada, kuidas see kummaline nimi saadi. Sellel hõimul oli samuti kaugelgi tuntud mustlaspealik – *šero rom* – Cunnis, väga rikas, tark, ning nagu kuramaalased ütlesid – „kuraasi täis“⁸ mustlane. Ta tava-pärased asupaigad olid Šķēde suurhärä metsades. Suurhärä ise oli Cunnise sõber ning tuli teda tihti metsa vaatama.

Melnkājsid on kõrgid ning väga uhked oma hõimu üle. Nad on rühkad, pööravad välimusele suurt tähelepanu, neid võib juba kaugelgi tagant ära tunda. Melnkājsid kandsid varem alati laiud punaseid kootud vöösid, mille värvilised tutid rippusid päris maani välja. Neil olid kirevate täppidega särgid ning nad kandsid siksakiliste nahast pealeõmblustega läikivaid säärsaapaid. Teised seevastu kandsid pikki kirjuseid põlvikuid, mida kaunistasid kenad kootud paelad, paelte otstesse olid kinnitatud erilised tutid.

Nimetatud hõim oli üks vanemaid, neid tunti kui häid hobuseparisnikke ja suuri laulu- ja muusikasõpru. Nad ei talunud mitte mingisuguseid solvanguid ei omadelt ega võõrastelt. Melnkājsid olid iga tühisemagi tüli pärast valmis kohe kellegagi rinda pistma ning enda eest seisma.

Šķēpised olid üks kõige väiksearvulisem Läti mustlashõim. Nad olid tugevad, suurekasvulised ja väga vaprad. *Šero rom* Luttis vaatas sellest hõimust endale noorsande.

Ka Tomkise hõimu meesterahvad olid tugevad ja sihvakad. Muud mustlased austasid neid nende tasakaaluka ja rahuliku loomu pärast. Tomkised elavad Kuldīga maakonnas. Nende seaduslik perekonnanimi on Kleinis. Sellest hõimust pärines mustlaste Pautelis – vägilane, kelle rammust mustlased tänini räägivad.

Pautelis kohtas kord teel mitut mustlaste hobuvankrit ning viis kohe jutu hobustevahetuse peale. Üks võõras mustlane hakkas jalamaid suurustavalt oma hobust üles kiitma. Olevat hea tugev veohobune ja kiire sammuga. Pautelisele polevat suurustamine meeldinud ning ta lõikas vastu, et on paremaid ja tugevamaidki hobuseid

7 Läti ja roma keeles otsetõlkena 'mustad jalad'

8 Leimanisel: *kuražīgi* (< pr *courage*) (LKV 18959; LLVV IV 500)

nähtud. Mustlane jäi kummatigi oma jutule kindlaks – teist sellist hobust polevat maamunal leida. Mõlemad läksid põlema. Pautelis väitis viimaks, et ta paiskab mustlase hobuse üheainsa löögiga kraavi. Mustlane, kel Pautelise rammust aimugi polnud, kostis: „Lase käia! Kui teed ära, siis on hobune sinu!“

Nad vedasid kihla. Teised mustlased üritasid küll mõlemat kihlavedajat taltsutada ning kahtlast kihlvedu tühistada, kuid Pautelist ei õnnestunud enam keelitada. Ta lajatas vägeva löögi hobusele vastu kaela. Teeserval seisnud hobune varises ühes kogu vankriga kraavi.

Võõraste mustlaste suud vajusid hämmastusest ammuli. Nüüd läks keevaliseks vaidluseks. Hobuseomanik jauras, et ta hobune on omadega läbi, ära ta teda ikkagi ei anna. Ent ülejäänud mustlased olid Pautelise poolt. Ta võitis kihlveo ning hobune kuulus temale. Kõik üritasid hobust üles tõsta, kuid ei suutnud. Pautelis astus siis ise ligi ning taris hobuse koos kogu vankriga kraavist välja.

Räägitakse samuti, et Pautelis ajas ilma erilise jõupingutusega uued hobuserauid sirgeks ning kandis raskeid kivimürakaid otsekui udusulgi.

Vidzemes⁹ on kaks mustlaste hõimu: Buzgised ja Marčuksid. Buzgiste hõimu kuuluvad Marcinkēvičsid. Nende hõimuharust pärineb *šero rom* Sīlis, kes pidas omal ajal Madonas kõrtsi. Nagu vanad mustlased räägivad, olnud tal 7 naist ja 36 last. Kuramaa mustlased ei saanud Buzgiste (Marcinkēvičsitega) kuigi hästi läbi, pelgasid neid. Buzgised olid pealehakkajad, sallimatud ning olid alati valmis, maksku mis maksab, enda eest seisma.

Vidzeme mustlased Marčuksid (Burkevičsid) olid väikesekasvulised, ent väga vastupidavad, osavad, ning oskasid vajadusel üllatavalt oskuslikult pruukida mustlaste tuntud relva – nuia.

Kõike seda jutustas Leksisele vanaisa ning Leksis jätkas tema ja teiste mustlaste usutlemist ning kogus andmeid mustlaste ajaloost.

9 Vidzeme (eesti keeles ka Läti Liivimaa) on ajalooline piirkond Läti kesk- ja põhjaosas. Vidzeme põhitähendus läti keeles on „keskmaa“.